

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 2

2026

O'ZBEK TILIDA GAP SHAKLLARINING SINTAKTIK TUZULISHI

Farangiz Nematilloeva

Buxoro davlat universiteti, tayanch doktorant

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek tilidagi gap shakllarining sintaktik tuzilishini tizimli tarzda o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda sodda, murakkab va elliptik gaplarning sintaktik, semantik va kommunikativ xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Sodda gaplar yagona predikativ markazga ega bo'lib, nutqning aniqligi va ixchamligini ta'minlasa, murakkab gaplar ikki yoki undan ortiq predikativ birliklar orqali fikrlararo mantiqiy munosabatlarni ifodalaydi. Elliptik gaplar esa predikativ birliklarning qisqartirilgan shakli bo'lib, kontekstga tayanib nutqning tejamkorligi va tabiiyligini oshiradi. Maqolada gap turlarining strukturaviy, semantik va kommunikativ farqlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'zaro bog'liqligi hamda matndagi mantiqan uzviy rolini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining sintaksis tizimini chuqurroq tushunishga va tilshunoslik hamda matn lingvistikasi sohalarida amaliy tadqiqotlar olib borishga ilmiy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: sodda gap, murakkab gap, elliptik gap, predikativlik, sintaksis, qiyosiy tahlil.

СИНТАКСИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ТИПОВ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Фарангиз Нематиллоева

Бухарский государственный университет, базовый докторант

Аннотация

В данной статье системно исследуется синтаксическая структура предложений в узбекском языке. Рассматриваются простые, сложные и эллиптические предложения с точки зрения их синтаксических, семантических и коммуникативных особенностей. Простые предложения имеют единственный предикативный центр, обеспечивая точность и краткость высказывания. Сложные предложения состоят из двух и более предикативных единиц, отражающих логические связи между высказываниями. Эллиптические предложения представляют собой сокращённые предикативные конструкции, смысл которых восстанавливается из контекста, что способствует экономии и естественности речи. В статье проведён сравнительный анализ типов предложений, показана их структурная и семантическая взаимосвязь, а также роль в обеспечении логической связности текста. Результаты исследования создают научную основу для углублённого изучения синтаксиса узбекского языка и его применения в лингвистике текста и практической филологии.

Ключевые слова: простое предложение, сложное предложение, эллиптическое предложение, предикативность, синтаксис, сравнительный анализ.

SYNTACTIC STRUCTURE OF SENTENCE TYPES IN THE UZBEK LANGUAGE

Farangiz Nematilloeva

Bukhara State University, Phd student

Abstract

This article provides a systematic study of sentence structures in the Uzbek language. It offers an in-depth analysis of simple, complex, and elliptical sentences from syntactic, semantic, and communicative perspectives. Simple sentences feature a single predicative center, ensuring clarity and conciseness. Complex sentences consist of two or more predicative units, expressing logical relationships between ideas. Elliptical sentences involve omitted predicative elements, which are recoverable from context, enhancing the efficiency and naturalness of speech. The paper presents a comparative analysis of these sentence types, highlighting their structural, semantic, and communicative interconnections, as well as their role in maintaining textual coherence. The findings provide a scientific basis for further research into Uzbek syntax and its applications in text linguistics and practical philology.

Keywords: simple sentence, complex sentence, elliptical sentence, predicativity, syntax, comparative analysis.

Sintaksis tilshunoslik fanining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, unda so'zlar o'rtasidagi grammatik bog'lanishlar hamda ushbu munosabatlar asosida gaplarning tashkil topish jarayoni o'rganiladi. O'zbek tilining sintaktik tizimi, uning strukturaviy elementlari va grammatik birliklarning o'zaro aloqasi masalalari ko'p yillardan buyon ilmiy tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida qaralib kelinmoqda.

Gap sintaktik tizimning asosiy kommunikativ birligi bo'lib, u mazmunan yakunlangan fikrni ifodalash xususiyatiga ega. O'zbek tili sintaksisida gaplar tuzilish murakkabligiga ko'ra sodda va murakkab turlarga ajratiladi. Har bir gapning grammatik qurilishi o'ziga xos bo'lib, mazkur jihat o'zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlilida muhim farqlovchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek tili sintaksisining nazariy poydevorini so'zlarning birikish mexanizmlari va ular asosida gaplarning yuzaga kelish qonuniyatlari tashkil etadi. Sintaktik tadqiqotlar til tizimida grammatik va semantik birliklarning shakllanish jarayonlarini aniqlashga xizmat qiladi. O'zbek tilida gap shakllarining sintaktik tuzilishi, uning asosiy bo'laklari hamda yordamchi bo'laklaridan tashkil topadi. Bunday tarkib sodda gaplardan boshlab toki murakkab gaplarga farqlanib boradi. Sintaktik bog'lanishlar ham gapning ma'naviy turiga ko'ra o'zgaradi,

O'zbek tilida gap sintaksisning asosiy birligi bo'lib, u grammatik va semantik jihatdan tugallangan fikrni ifodalovchi til birligi hisoblanadi. Gap shakllarining sintaktik tuzilishi tilning ichki qonuniyatlari asosida shakllanib, unda so'zlarning o'zaro munosabati va grammatik bog'lanish mexanizmlari muhim o'rin tutadi.

Gap — ma'lum intonatsiya, grammatik tuzilish va mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan nutq birligidir. O'zbek tilida gapning sintaktik asosi kesim bo'lib, u gapning markaziy komponenti sanaladi. Ega va ikkinchi darajali bo'laklar kesimga bo'ysungan holda gapning umumiy tuzilishini shakllantiradi.

Tadqiqot maqsadi: O'zbek tilidagi gap shakllarining sintaktik, stilistik va pragmatik xususiyatlarini tizimli tarzda o'rganish va ularning matndagi mantiqan uzviy rolini aniqlash.

Tadqiqot savollari:

1. Sodda, murakkab va elliptik gaplarning sintaktik konstruksiyalari qanday?
2. Ularning pragmatik va stilistik funksiyalari qanday?
3. Gap turlari matnda izchillik va mantiqan uzviylikni qanday ta'minlaydi?

Ushbu tadqiqot o'zbek tilidagi sodda, murakkab va elliptik gaplarning sintaktik tuzilishini tizimli va qiyosiy asosda o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda zamonaviy tilshunoslik

metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy yondashuvlarning uyg'unligiga asoslanadi.

Avvalo, nazariy-tahliliy metod qo'llanilib, o'zbek tilshunosligida gap sintaksisi, predikativlik va gap turlariga oid mavjud ilmiy manbalar, monografiyalar, maqolalar hamda darsliklar chuqur o'rganildi. Ushbu manbalar asosida sodda, murakkab va elliptik gaplarning asosiy sintaktik belgilari, strukturaviy modellari va kommunikativ vazifalari aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy metod muhim o'rin tutdi. Bu metod yordamida sodda, murakkab va elliptik gaplar predikativ markazlar soni, strukturaviy tuzilishi, kontekstga bog'liqlik darajasi hamda kommunikativ funksiyalari jihatidan o'zaro qiyoslab tahlil qilindi. Qiyosiy yondashuv gap turlarining umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga hamda ularning sintaktik tizimdagi o'rnini belgilashga imkon berdi. Shuningdek, deskriptiv (tasviriy) metod asosida har bir gap turi alohida tavsiflanib, ularning grammatik tuzilishi va nutqdagi qo'llanish xususiyatlari misollar orqali yoritildi. Misollar ilmiy, rasmiy va dialogik nutq materiallari asosida tanlanib, gap turlarining real nutqdagi funksional imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qildi. Elliptik gaplarni tahlil qilishda kontekstual va pragmatik yondashuvdan foydalanildi. Bu metod elliptik konstruksiyalarning mazmuni faqat grammatik tuzilma orqali emas, balki nutqiy vaziyat va kontekst asosida tiklanishini ko'rsatishga imkon berdi. Natijada elliptik gaplarning kommunikativ samaradorligi va nutq tejamkorligidagi roli ilmiy asosda yoritildi. Bundan tashqari, tadqiqotda struktur-semantik tahlil metodi qo'llanilib, gaplarning shakliy tuzilishi bilan ularning semantik mazmuni o'rtasidagi bog'liqlik ochib berildi. Ushbu metod sodda gaplarning ixchamligi, murakkab gaplarning mantiqiy kengligi hamda elliptik gaplarning yashirin predikativligi kabi jihatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot metodologiyasi o'zbek tilidagi gap shakllarining sintaktik tizimini ko'p qirrali yondashuv asosida o'rganishga imkon berib, nazariy xulosalar chiqarish va amaliy tilshunoslik tadqiqotlari uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

O'zbek tilining sintaktik tizimida sodda gaplar eng asosiy va barqaror birliklardan biri hisoblanadi. Sodda gaplar fikrning minimal, ammo grammatik jihatdan mukammal shaklini ifodalab, kommunikativ ehtiyojlarni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Tilshunoslikda sodda gap deganda bitta predikativ markazga ega bo'lgan, sintaktik jihatdan mustaqil gap tushuniladi.

Sodda gaplar murakkab gaplardan farqli ravishda yagona predikativ asos bilan chegaralanadi va shu sababli fikrning ixcham, aniq hamda tez idrok etiladigan shaklini ta'minlaydi. Bu xususiyat sodda gaplarni nafaqat kundalik nutqda, balki ilmiy, rasmiy va publitsistik uslublarda ham faol qo'llanishiga olib keladi.

O'zbek tilining sintaktik tizimida sodda gaplar markaziy va tayanch birliklardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ular fikrning eng minimal, shu bilan birga grammatik jihatdan to'liq va mustaqil shaklini ifodalab, nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ehtiyojlarini qondiradi. Tilshunoslikda sodda gap deganda bitta predikativ markazga ega bo'lgan, struktur jihatdan mustaqil va semantik jihatdan yaxlit sintaktik birlik tushuniladi.

Sodda gaplar murakkab gaplardan predikativ asoslar soni bilan farqlanadi. Agar murakkab gaplarda ikki yoki undan ortiq predikativ birliklar mavjud bo'lsa, sodda gap yagona predikativ asos bilan chegaralanadi. Aynan shu xususiyat sodda gaplarning ixchamligi, aniqligi va tez idrok etilishini ta'minlaydi. Natijada ular kundalik nutq bilan bir qatorda ilmiy, rasmiy va publitsistik matnlarda ham faol qo'llanadi.

Sodda gaplarning asosiy struktur-sintaktik belgisi ega va kesim o'rtasidagi predikativ munosabat hisoblanadi. Ushbu munosabat ochiq yoki yashirin tarzda ifodalanishi mumkin. Shunga ko'ra, sodda gaplar ikki bosh bo'lakli va bir bosh bo'lakli turlarga ajratiladi.

Ikki bosh bo'lakli sodda gaplarda ega va kesim grammatik jihatdan aniq ifodalanadi va predikativ munosabat to'liq shakllangan bo'ladi. Masalan: Talaba darsga tayyorlandi. Ushbu

gapda talaba ega, tayyorlandi esa kesim vazifasini bajarib, subyekt va harakat o'rtasidagi aloqani ochiq holda namoyon etadi. Bunday gaplar semantik jihatdan nisbatan to'liq bo'lib, kontekstga kamroq bog'liq holda tushuniladi. Shu sababli ular ilmiy va rasmiy uslub uchun qulay sintaktik shakl hisoblanadi.

Bir bosh bo'lakli sodda gaplarda esa predikativ munosabat bitta bosh bo'lak orqali ifodalanadi. Bu turdagi gaplarda ega yoki kesim grammatik jihatdan ochiq ko'rinishda bo'lmasligi mumkin, biroq predikativlik saqlanib qoladi. Masalan: Kech kirib qoldi. Mazkur gapda harakatning bajaruvchisi ifodalanmagan bo'lsa-da, voqelikning yuz berishi aniq seziladi. Bir bosh bo'lakli sodda gaplar nutqning tabiiyligi, tejamkorligi va kontekstga moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Sodda gaplar faqat minimal shaklda emas, balki ikkinchi darajali bo'laklar orqali kengaygan holda ham qo'llanadi. Kengaygan sodda gaplarda predikativ asos saqlangan holda, aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kabi bo'laklar orqali mazmun boyitiladi. Masalan: Yosh tadqiqotchi ilmiy anjumanda ma'ruza qildi. Bu gapda yosh aniqlovchisi va ilmiy anjumanda hol bo'lagi orqali gapning semantik doirasi kengaygan, biroq predikativ markaz soni o'zgarmagan. Shu bois bunday gaplar hanuz sodda gaplar doirasida qoladi.

Kommunikativ maqsadiga ko'ra sodda gaplar xabar, so'roq, buyruq-istak va undov gaplarga bo'linadi. Masalan: Bugun ilmiy seminar bo'lib o'tdi (xabar gap), Seminar qachon boshlanadi? (so'roq gap). Bu misollar sodda gaplarning grammatik shakli o'zgarmagan holda, kommunikativ yuklama nuqtai nazaridan turli vazifalarni bajarishini ko'rsatadi.

Sodda gaplar til tizimida tayanch sintaktik birlik sifatida alohida ahamiyatga ega. Murakkab gaplar, qo'shma sintaktik konstruktsiyalar va hatto matn darajasidagi birliklar aynan sodda gaplar asosida shakllanadi. Shu sababli sodda gaplarni chuqur va tizimli o'rganish umumiy sintaksis nazariyasining muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan sodda gaplar fikrni aniq va ixcham ifodalash, nutqning mantiqiy izchilligini ta'minlash hamda matnning strukturaviy va semantik yaxlitligini shakllantirish kabi muhim funksiyalarni bajaradi.

O'zbek tilining sintaktik tizimida murakkab gaplar sodda gaplarga nisbatan yuqori darajadagi strukturaviy va semantik murakkablikka ega bo'lgan birliklar sifatida ajralib turadi. Murakkab gaplar nutqda fikrlarning o'zaro mantiqiy, sababiy, shartli yoki vaqt munosabatlarini ifodalash imkonini berib, kommunikativ mazmunning chuqurlashuviga xizmat qiladi. Shu jihatdan ular til tizimida sodda gaplarning mantiqiy va funksional davomi sifatida qaraladi.

Tilshunoslikda murakkab gap deganda ikki yoki undan ortiq predikativ markazga ega bo'lgan, sintaktik va semantik jihatdan o'zaro bog'langan gaplar birikmasi tushuniladi. Murakkab gap tarkibidagi predikativ birliklar mustaqil gap sifatida mavjud bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ular murakkab gap tarkibida yagona kommunikativ butunlikni hosil qiladi.

Murakkab gaplarning shakllanishida predikativ birliklar o'rtasidagi bog'lanish usuli muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shu bog'lanish xarakteriga ko'ra murakkab gaplar asosan qo'shma gaplar va ergash gapli murakkab gaplarga bo'linadi.

Qo'shma gaplarda tarkibiy qismlar teng huquqli bo'lib, ular o'zaro koordinativ munosabat asosida bog'lanadi. Bunday gaplarda predikativ birliklar o'zaro grammatik va semantik jihatdan bir-birini to'ldiradi, biroq biri ikkinchisiga bo'ysunmaydi. Masalan: Talaba darsga tayyorlandi va imtihonga ishonch bilan kirdi. Ushbu gapda ikki predikativ asos (tayyorlandi, kirdi) teng munosabatda bo'lib, umumiy voqelikni ketma-ketlik asosida ifodalaydi.

Ergash gapli murakkab gaplarda esa predikativ birliklar o'rtasida bo'ysunuv munosabati mavjud bo'ladi. Bunda asosiy gap mazmunan yetakchi bo'lib, ergash gap uning ma'nosini turli jihatdan aniqlaydi, to'ldiradi yoki izohlaydi. Masalan: Agar talaba muntazam

shugʻullansa, natija albatta ijobiy boʻladi. Bu gapda agar talaba muntazam shugʻullansa qismi shart ergash gap boʻlib, asosiy gapdagi voqeaning yuz berish shartini belgilaydi.

Murakkab gaplarning sintaktik tuzilishida bogʻlovchi vositalar alohida oʻrin tutadi. Koordinativ munosabatlarda va, yoki, ammo kabi bogʻlovchilar faol qoʻllansa, boʻysunuv munosabatlarida agar, chunki, qachonki kabi ergashtiruvchi vositalar muhim rol oʻynaydi. Ushbu vositalar murakkab gapning mantiqiy va semantik yaxlitligini taʼminlaydi.

Murakkab gaplar semantik jihatdan sodda gaplarga qaraganda kengroq imkoniyatlarga ega. Ular sabab–natija, shart–oqibat, vaqt, maqsad, ziddlik kabi murakkab munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: U ilmiy ishini tugatgani uchun, himoyaga tayyorgarlikni boshladi. Bu gapda sababiy munosabat aniq sintaktik shakl orqali ifodalangan.

Nutq jarayonida murakkab gaplar fikrning izchilligini, mantiqiy rivojini va semantik bogʻlanishini taʼminlaydi. Ilmiy va publitsistik matnlarda murakkab gaplar orqali dalillarni asoslash, sababiy munosabatlarni koʻrsatish va xulosalarni mantiqiy tarzda bayon etish imkoniyati kengayadi. Shu sababli murakkab gaplar ilmiy uslubning muhim sintaktik vositasi hisoblanadi.

Til tizimi nuqtai nazaridan murakkab gaplar sodda gaplar asosida shakllanadi va ularning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Sodda gaplar fikrning minimal ifodasini taʼminlasa, murakkab gaplar fikrlararo munosabatni ochib berish orqali nutqni mantiqiy jihatdan boyitadi. Bu holat murakkab gaplarning sintaktik tizimdagi oʻrnini yanada mustahkamlaydi.

Oʻzbek tilining sintaktik tizimida elliptik gaplar nutqning tabiiyligi va kommunikativ samaradorligini taʼminlovchi muhim birliklardan biri hisoblanadi. Elliptik gaplar fikrning grammatik jihatdan toʻliq shaklda ifodalanmasligi bilan ajralib turadi, biroq ular nutq jarayonida maʼnoni toʻliq yetkazish imkonini beradi. Ushbu hodisa til tizimida tejamkorlik va kontekstga tayanish tamoyillarining namoyon boʻlishi bilan izohlanadi.

Tilshunoslikda elliptik gap deganda gap tarkibidagi muhim sintaktik boʻlaklardan birining yoki bir nechtasining tushirib qoldirilishi natijasida hosil boʻlgan, ammo kontekst yoki vaziyat orqali mazmuni anglashiladigan gap tushuniladi. Ellipsis hodisasi nutqning sintaktik emas, balki kommunikativ toʻliqligiga tayanadi. Shu sababli elliptik gaplar grammatik yetishmovchilik emas, balki nutqning tabiiy shakli sifatida baholanadi.

Elliptik gaplar sodda va murakkab gaplardan predikativ birliklarning toʻliq ifodalanmaganligi bilan farqlanadi. Biroq bu holat gapning predikativ xususiyatini butunlay yoʻqotmaydi, aksincha, yashirin predikativlik orqali mazmunni saqlab qoladi. Masalan:

— Bugun seminar bormi?

— Bor.

Ikkinchi replikada ega va kesim toʻliq ifodalanmagan boʻlsa-da, seminar bor mazmuni aniq tushuniladi.

Elliptik gaplarning shakllanishida nutqiy vaziyat va kontekst hal qiluvchi rol oʻynaydi. Ayniqsa dialogik nutqda elliptik gaplar keng qoʻllanadi. Bu turdagi gaplar suhbatdoshlar oʻrtasida umumiy bilim va vaziyat mavjud boʻlganda samarali ishlaydi. Masalan: Hujjatlar tayyormi? — Tayyor. Bu yerda hujjatlar ega sifatida tushirib qoldirilgan boʻlsa-da, muloqot ishtirokchilari uchun mazmun ravshan.

Elliptik gaplar strukturaviy jihatdan turlicha boʻlishi mumkin. Ayrim hollarda faqat kesim, baʼzan esa faqat ikkinchi darajali boʻlaklar ifodalanadi. Masalan: Ertaga imtihon. Ushbu gapda feʼl-kesim ochiq ifodalanmagan, biroq imtihon boʻladi mazmuni kontekst asosida anglashiladi. Bu holat elliptik gaplarning nominal xarakterga ega boʻlishini koʻrsatadi.

Elliptik gaplar murakkab gaplar tarkibida ham uchrashi mumkin. Bunda ayrim predikativ birliklar qisqartirilgan holda ifodalanadi. Masalan: U ilmiy ishini tugatdi, men esa

— hali yo‘q. Bu gapda ikkinchi qismdagi kesim tushirib qoldirilgan bo‘lib, u birinchi predikativ birlik orqali tiklanadi. Bunday ellipsis murakkab gapning semantik yaxlitligini buzmaydi, aksincha, nutqni ixcham va ta’sirchan qiladi.

Kommunikativ vazifa nuqtai nazaridan elliptik gaplar asosan tezkor axborot almashish, takroriy elementlardan qochish va nutqni dinamik qilishga xizmat qiladi. Ilmiy matnlarga qaraganda, dialogik va publitsistik nutqda elliptik gaplar ko‘proq uchraydi. Biroq ilmiy nutqda ham sarlavha, jadval izohi yoki qisqa xulosalarda elliptik konstruksiyalar qo‘llanilishi mumkin.

Til tizimi nuqtai nazaridan elliptik gaplar sodda va murakkab gaplarning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular grammatik to‘liqlikdan ko‘ra kommunikativ samaradorlikni ustun qo‘yadi. Shu sababli elliptik gaplarni sintaktik jihatdan nuqsonli emas, balki kontekstga tayanuvchi maxsus nutqiy birlik sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

NATIJALAR

O‘zbek tili sintaksisida sodda gaplar, murakkab gaplar va elliptik gaplar fikr ifodalashning turli darajalarini aks ettiruvchi, ammo o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan sintaktik birliklar hisoblanadi. Ularning har biri predikativlik, strukturaviy tuzilish va kommunikativ vazifa jihatidan farqlansa-da, umumiy til tizimi doirasida yagona mantiqiy zanjirni tashkil etadi. Ushbu bo‘limda mazkur uch turdagi gaplar qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi.

Predikativ markaz nuqtai nazaridan qiyos.

Sodda gaplarning asosiy belgisi bitta predikativ markazga ega bo‘lishidir. Ya’ni unda yagona ega–kesim munosabati mavjud bo‘ladi:

Talaba ilmiy maqola yozdi.

Bu gapda fikr bitta predikativ asos orqali to‘liq ifodalangan.

Murakkab gaplarda esa ikki yoki undan ortiq predikativ markaz mavjud bo‘lib, ular o‘zaro teng yoki tobe munosabat asosida bog‘lanadi:

Talaba ilmiy maqola yozdi va uni jurnalga topshirdi.

Bu yerda har ikkala qism mustaqil predikativ birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Elliptik gaplarda esa predikativ markaz to‘liq shaklda ifodalanmaydi, balki kontekst orqali tiklanadi:

— Maqola tayyormi?

— Tayyor.

Ikkinchi gapda kesim mavjud bo‘lsa-da, ega yashirin holda saqlanib qolgan.

Demak, predikativlik sodda gaplarda ochiq, murakkab gaplarda ko‘p markazli, elliptik gaplarda esa yashirin shaklda namoyon bo‘ladi.

Strukturaviy tuzilish jihatidan farqlanish.

Strukturaviy jihatdan sodda gaplar eng ixcham birlik hisoblanadi. Ular minimal grammatik vositalar orqali fikrni ifodalaydi. Murakkab gaplar esa sintaktik jihatdan kengroq bo‘lib, bog‘lovchilar, ergashtiruvchi vositalar va intonatsiya yordamida shakllanadi.

Elliptik gaplar esa strukturaviy jihatdan to‘liqsiz bo‘lib ko‘rinsa-da, mazmunan sodda yoki murakkab gaplarning qisqartirilgan shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan:

U keldi, men — ketdim.

Bu gap murakkab gap bo‘lishiga qaramay, ikkinchi qismdagi kesim tushirib qoldirilgan elliptik konstruksiyani o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan elliptik gaplar sodda va murakkab gaplarning strukturaviy imkoniyatlarini birlashtiruvchi oraliq birlik sifatida qaraladi.

Kommunikativ vazifa jihatidan qiyos.

Sodda gaplar fikrni aniq, lo‘nda va tushunarli ifodalashga xizmat qiladi. Ular ko‘pincha ilmiy va rasmiy matnlarda asosiy axborotni yetkazish uchun qo‘llanadi.

Murakkab gaplar esa murakkab munosabatlarni, sabab–natija, shart, vaqt va izoh kabi

mantiqiy bog‘lanishlarni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Shu bois ilmiy tahlil va nazariy mulohazalarda murakkab gaplar yetakchi o‘rin tutadi.

Elliptik gaplar esa asosan dialogik nutqda, publitsistik uslubda va og‘zaki muloqotda qo‘llanadi. Ularning asosiy vazifasi — nutqni tejamkor, tezkor va tabiiy qilishdir. Masalan:

— Kim ma‘ruza qiladi?

— Tadqiqotchi.

Bu gap sodda gapning qisqartirilgan, elliptik shaklidir.

Kontekstga bog‘liqlik darajasi.

Sodda gaplar kontekstga kamroq bog‘liq bo‘lib, mustaqil holda ham tushuniladi. Murakkab gaplar esa ichki bog‘lanishlarga ega bo‘lsa-da, odatda kontekstdan tashqari ham mantiqan to‘liq bo‘ladi. Elliptik gaplar esa kontekstsiz deyarli tushunilmaydi. Ularning ma‘nosi oldingi yoki keyingi gaplar orqali aniqlanadi. Bu jihat elliptik gaplarni nutqiy birlik sifatida baholashga asos bo‘ladi.

Umumiy va farqli jihatlarning xulosaviy tahlili

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, sodda gaplar sintaktik tizimning tayanch birligi bo‘lsa, murakkab gaplar fikrning mantiqiy rivojini ta‘minlaydi. Elliptik gaplar esa ushbu ikki tur orasida nutqiy moslashuvchanlikni yuzaga chiqaradi. Ular grammatik shakldan ko‘ra kommunikativ samaradorlikni ustun qo‘yadi.

Xulosa

Sodda, murakkab va elliptik gaplar o‘zbek tili sintaktik tizimida mustaqil ko‘rinishda mavjud bo‘lsa-da, ular mazmun, tuzilish va funksional jihatdan o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan birliklar majmuasini tashkil etadi. Ushbu gap turlarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular fikrni ifodalashning turli darajalari va kommunikativ ehtiyojlariga moslashgan holda shakllanadi.

Sodda gaplar sintaktik tizimning asosiy yadrosi sifatida eng minimal predikativ tuzilmani ta‘minlaydi va nutqning aniqligi hamda lo‘ndaligini ifodalaydi. Murakkab gaplar esa sodda gaplarning semantik va strukturaviy imkoniyatlarini kengaytirib, mantiqiy munosabatlarni izchil va ko‘p qatlamli tarzda ifodalash imkonini beradi. Elliptik gaplar bu ikki turdagi gaplarning nutqiy sharoitga moslashgan, qisqartirilgan va kontekstual shakli bo‘lib, ular til tizimida tejamkorlik va dinamiklik tamoyillarini namoyon etadi.

Qiyosiy jihatdan qaralganda, sodda gaplar strukturaviy barqarorligi bilan ajralib tursa, murakkab gaplar mantiqiy murakkabligi va sintaktik ko‘lamining kengligi bilan ajralib turadi. Elliptik gaplar esa kontekstga tayanishi va kommunikativ vaziyat bilan bevosita bog‘liqligi orqali sintaktik tizimda alohida funksional ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, uchala gap turi ham predikativlik xususiyatini saqlab qolgan holda, nutq jarayonida bir-birini to‘ldiruvchi va muvozanatlovchi birliklar sifatida ishtirok etadi.

Umuman olganda, sodda, murakkab va elliptik gaplarning qiyosiy tahlili o‘zbek tili sintaksisining dinamik va ko‘p qatlamli tabiatini ochib beradi. Ularni tizimli va uzviy holda o‘rganish nafaqat nazariy sintaksis uchun, balki amaliy tilshunoslik, matn lingvistikasi va nutq madaniyati masalalarini chuqurroq tadqiq etish uchun ham muhim ilmiy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdukarimov T. O‘zbek tili sintaksisi nazariyasi. — Toshkent: Fan, 2018.
2. Akramov B. Turkiy tillarda sodda va murakkab gaplar: qiyosiy tahlil. — Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2018.
3. Azizov O. O‘zbek tilshunosligida sintaktik kategoriyalar. — Toshkent: Akademnashr, 2016.
4. Egamberdiyev S. O‘zbek tili sintaksisining nazariy asoslari. — Toshkent: Ilm-Fan, 2015.
5. Fozilova G. Nutqda ellipsis hodisasi va uning o‘zbek tilidagi ifodalari. — Toshkent: O‘zR FA, 2016.

6. G'ulomov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: O'qituvchi, 2004.
7. Karimov A. Sodda va murakkab gaplar strukturasida predikativlik. — Toshkent: O'zMU, 2020.
8. Karimov D., Qodirov M. Sodda va murakkab gaplarning qiyosiy tahlili. — Toshkent: O'zFA, 2021.
9. Norqulov Sh. Elliptik konstruksiyalar va nutqiy kommunikatsiya. — Toshkent: Til va adabiyot, 2017.
10. Salimova L. O'zbek tilida gap turlari va ularning pragmatik xususiyatlari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
11. Sobirova N. O'zbek tilida kommunikativ va predikativ birliklar // Tilshunoslik jurnali. — 2020. — №3. — B. 45–58.
12. Teshaboyev N. O'zbek tilida murakkab gaplarning semantik tahlili // Filologiya masalalari. — 2018. — №2. — B. 61–69.
13. Yusupov U. Sodda gaplarning kommunikativ xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. — 2017. — №4. — B. 22–29.
14. Yuldashev B. Ellipsis va matn izchilligi // Zamonaviy filologiya. — 2021. — №1. — B. 88–97.
15. Comrie B. Language universals and linguistic typology. — Oxford: Blackwell, 1989.
16. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. — Oxford: Blackwell, 2008.
17. Halliday M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. — London: Arnold, 1994.
18. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976.
19. Radford A. Syntax: A Minimalist Introduction. — Cambridge: CUP, 2009.
20. Givón T. Syntax: An Introduction. — Amsterdam: John Benjamins, 2001.
21. Levinson S. Pragmatics. — Cambridge: CUP, 1983.
22. Lyons J. Linguistic Semantics. — Cambridge: CUP, 1995.
23. Huddleston R., Pullum G. The Cambridge Grammar of the English Language. — Cambridge: CUP, 2002.
24. Виноградов В. Исследования по русской грамматике. — Москва: Наука, 1986.
25. Валгина Н. Синтаксис современного русского языка. — Москва: Высшая школа, 2003.
26. Звегинцев В. Теоретическая грамматика. — Москва: УРСС, 2001.
27. Chafe W. Discourse, Consciousness, and Time. — Chicago: University of Chicago Press, 1994.
28. Sodiqov Q. Matn lingvistikasi asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2014.